

Jacques Charles Brunet

MONOGRAFIA JACQUES'A CHARLES'A BRUNETA JAKO PRZYKŁAD METODY OPRACOWANIA BIBLIOGRAFII BIBLIOFILSKIEJ

*Manuel du libraire et de l'amateur de livres*¹ to najwybitniejsze osiągnięcie bibliografii bibliofilskiej. Posiada szczególne walory w zakresie doboru materiału i metody opracowania. Stanowi niedościgniony wzór oraz nieodzowne narzędzie pracy każdego specjalisty w dziedzinie cennych i rzadkich książek. Jest doskonałym źródłem do badań nad historią książki, drukarstwa, literatury i kultury. Mimo to, zarówno praca jak i osoba autora, są mało znane szerokim rzeszom bibliofilów i bibliografów w Polsce.

Chcąc wypełnić lukę, w niniejszym artykule przedstawię sylwetkę, poglądy teoretyczne i działalność praktyczną Jacques'a Charles'a Bruneta oraz wymienię te elementy jego dzieła, które wpłynęły na metodę opracowania późniejszych bibliografii bibliofilskich.

Jacques Charles Brunet był księgarzem, bibliofilem, a przede wszystkim bibliografem-teoretykiem i praktykiem, specjalistą w dziedzinie cennych i rzadkich książek. Urodził się 2 listopada 1780 r. w rodzinie paryskiego księgarza i wydawcy sztuk teatralnych Thomas'a Bruneta.² W młodości odebrał staranne wykształcenie. Jednak w powodu niepokojów Rewolucji Francuskiej, w 1792 r. powrócił do księgarni ojca.³ Tam pracował jako jego pomocnik.⁴ Równocześnie studiował bibliografię, która interesowała go od dzieciństwa,⁵ a niebawem stała się pasją i podstawowym źródłem utrzymania. W 1802 r., mając zaledwie 22 lata, zredagował kilka katalogów⁶ i opublikował (anonimowo) *Suplement* (lub 4 volumin) do słownika bibliograficznego, historycznego i krytycznego Ceilleau.⁷ Dzieło to, słabe pod względem merytorycznym,⁸ było wstępem do opracowania *Manuel...* Wkrótce po śmierci ojca, w 1824 r., Jacques Charles zrezygnował z pracy w księgarni.⁹ Miło-

¹ J. Ch. Brunet, *Manuel du libraire et de l'amateur de livres, contenant 1° un nouveau dictionnaire bibliographique. 2° une table en forme de catalogue raisonné...*

² A. J. V. Leroux de Lincy, *Notice sur la vie et les travaux de Jacques-Charles Brunet*. W: C. Olschki, *Témoignages contemporains sur la vie et l'oeuvre de Jacques-Charles Brunet*. Pise 1962, s. 3.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*, s. 4; J. M. Querard, *De la bibliographie générale...*, Paris 1863, s. 4.

⁷ Ch. P. Duclos, A. Ch. Cailleau, *Dictionnaire bibliographique, historique et critique des livres rares*, t. IV, Supplément, Paris 1802.

⁸ A. J. V. Leroux de Lincy, *op. cit.*, s. 11.

⁹ *Ibidem*, s. 6.

śnik pięknych książek nie miał zamiłowania do handlu.¹⁰ Odtąd niemal całkowicie poświęcił się pracom bibliograficznym¹¹, oraz kompletowaniu biblioteki cennych i rzadkich książek. Prowadził również studia nad twórczością Rabelais'ego. Owocem tych poszukiwań były dwie publikacje¹² — wspaniałe przewodniki dla wydawców. Nadto, w 1837 r., ogłosił drukiem francuskie poezje J. Georges'a Alione'a.¹³

Jacques Charles Brunet cieszył się szacunkiem i uznaniem współczesnych mu ludzi nauki i miłośników książek. Za prace nad *Manuel* otrzymał w 1848 r. Krzyż Legii Honorowej.¹⁴ W latach 1848–1849 działał w komisji, której polecono organizację bibliotek i pomimo podeszłego wieku wywiązywał się doskonale z powierzonych mu obowiązków¹⁵

Zmarł 14 listopada 1867 r. w Paryżu.¹⁶ Pragnąc również i po śmierci przyczynić się do rozwoju bibliografii, w testamencie wyznaczył fundusz na nagrody dla autorów najlepszych prac z tego zakresu¹⁷ Przed uczestnikami konkursów postawił niezwykle trudne zadanie. W odręcznej notatce z 19 czerwca 1866 r. pisał:

„Dzielo to musi być napisane po francusku, mieć odpowiednią objętość, prezentować mało znane fakty z historii literatury i wskazówki bibliograficzne o ścisłej dokładności. Do konkursu przynajmniej się będzie tylko prace całkowicie ukończone. Nie będą w nim uczestniczyć katalogi bibliotek publicznych i prywatnych, a także zwykłe kompilacje”.¹⁸

Poglądy teoretyczne wyłożył Brunet w przedmowie do *Manuel...* Tam określił historyczny rodowód bibliografii.¹⁹ Uwypuklił również jej związek z historią piśmiennictwa, nazywając „zasadniczą i potężną gałęzią” tej dyscypliny.²⁰

Nadrzędnym celem bibliografii było: „poznanie ksiąg aż do najdrobniejszych szczegółów”²¹ Autor wyróżnił dwa jej rodzaje: czystą i praktyczną.²² Czysta, najogólniej mówiąc, polegała na sporządzaniu spisów książek. Bibliograf gromadził tytuły, układał je w porządku alfabetycznym lub systematycznym i dołączał związane daty biograficzne.²³ Bibliografia praktyczna zajmowała się fizyczną stroną druków, a więc oceną wartości i ważności, stwierdzeniem zalet zewnętrznych i różnic między

¹⁰ *Ibidem*, s. 4.

¹¹ Oprócz kolejnych wydań *Manuel...* opublikował: 1) *Catalogue des livres rares, précieux et bien conditionnés du cabinet de M (Leon d'Orches)*, Paris 1811; 2) *Catalogue des livres imprimés et manuscrits de la bibliothèque de feu le Marquis Germain Garnier*, Paris 1822, 3) *Notice sur les différentes éditions des Heures Gothiques ornées de gravures*, Paris 1834

¹² Idem, *Notice sur deux anciens romans intitulés les Chroniques de Gargantua*, Paris 1834; *Recherches bibliographiques et critiques sur les éditions originale des cinq livres du roman satirique de Rabelais*, Paris 1852.

¹³ Idem, *Poésies françaises de Jm-G. Alione (d'Asti), composées de 1494 à 1520, publiées pour la première fois en France, avec une notice biographique*, Paris 1836.

¹⁴ A. J. V. Leroux de Lincy, *op. cit.*, s. 6.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*, s. 3.

¹⁷ *Ibidem*, s. 39–40. Autor cytuje art. 7 trzeciego zwoju testamentu Bruneta z 5 listopada 1863 r.

¹⁸ *Ibidem*, s. 39. Autor cytuje notatkę Bruneta

¹⁹ J. Ch. Brunet, *Manuel...*, 5 éd. originale, t. 1, Paris 1860.

²⁰ *Ibidem*; W klasyfikacji Bruneta bibliografia i historia piśmiennictwa występują jako niezależne od siebie działy historii, zob. *ibidem*, t. VI (1865) sp. LX–LXI.

²¹ *Ibidem*, t. 1, sp. XVII–XVIII.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*.

poszczególnymi edycjami, wykryciem roku, miejsca wydania oraz drukarni (tam, gdzie były nieznane).²⁴ W działalności praktycznej twórca *Manuel...* preferował drugi rodzaj bibliografii. Jego podręcznik nie rejestruje pełnej produkcji wydawniczej, lecz uwzględnia książki cenne z bibliofilskiego punktu widzenia.

Przedmiot i zakres omawianej dyscypliny wyznaczył Brunet następująco: A. Wstęp (do bibliografii); B. Rozprawy ogólne o książkach, bibliotekach, ich dziejach i obowiązkach bibliotekarza; C. Historia drukarstwa: a) Wiadomości ogólne; rozprawy o początkach druku, b) Dzieje i spisy druków z pierwszego wieku ich istnienia, c) Dzieje drukarstwa i słynnych drukarzy w różnych krajach, d) Rozprawy o szczegółowych zagadnieniach drukarstwa; D. Bibliografie ogólne i wyborowe, traktaty o książkach rzadkich i ich spisy oraz varia bibliograficzne; E. Katalogi bibliotek publicznych i zbiorów prywatnych: a) Rękopisy, b) Druki (Francja. Inne kraje); F. Bibliografie specjalne: a) Spisy dzieł anonimowych, ksiąg zakazanych itd., b) Bibliografie druków wydanych w poszczególnych krajach i okresach, c) Spisy druków prywatnych i opublikowanych w małej ilości egzemplarzy, d) Bibliografie dzieł pisarzy zakonnych, e) Bibliografie narodowe (...), f) Bibliografie specjalne — według poszczególnych dziedzin wiedzy, g) Monografie bibliograficzne (poszczególne autorzy, gatunki literackie i wybrane książki).²⁵

Z powyższego schematu wynika, że autor utożsamiał bibliografię z bibliologią. Umieścił w nim bowiem wiele zagadnień związanych z książką, bibliotekarstwem i drukarstwem. Nie uwzględnił natomiast opisu książki, któremu przyznał szczególną rangę w praktyce bibliograficznej.²⁶

Zalety klasyfikacji Bruneta: ujęcie bibliotek i bibliotekarstwa jako zjawisk pokrewnych i miejsca poszukiwań bibliograficznych oraz uwypuklenie praktycznych walorów tej dyscypliny.²⁷

Uwagi teoretyczne twórcy *Manuel...* nie stanowią rewelacji na tle rozważań badaczy: Guillaume'a Français'a de Bure'a, Gabriela Peignota, Friedricha Adolfa Eberta i in. Znacznie korzystniej prezentuje się jego działalność praktyczna, a przede wszystkim prace nad *Manuel...*

Jacques Charles Brunet poświęcił temu dziełu blisko 60 lat życia. Wprowadzał liczne korekty, uzupełniał opisy i adnotacje, zamieszczał nowe indeksy oraz różnego rodzaju spisy, usprawniał kompozycję i uwzględniał coraz więcej publikacji.

Pierwsze wydanie ukazało się w Paryżu, pod koniec 1809 r.,²⁸ postdatowane 1810.²⁹ Trzy tomy zawierają ponad 11 tys. opisów różnego rodzaju wydawnictw.³⁰ Autor chciał początkowo napisać dodatek do książki Guil.-F. de Bure'a, lecz porzucił ten zamiar by opublikować własne dzieło.³¹ Opracowując tę edycję korzystał

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*, t. VI, sp. LX-LXI.

²⁶ Opis bibliograficzny omówię w dalszej części artykułu.

²⁷ S. Vrtel-Wierczyński, *Teoria bibliografii w zarysie*, Wrocław 1951, s. 29.

²⁸ J. Ch. Brunet, *Manuel...*, 5 éd, *op. cit.*, t. 1, s. V.

²⁹ *Idem*, *Manuel...*, t. I-III, Brunet libraire, Paris 1810, 8°; Katalog Centralny BN nie wykazuje tej edycji w zbiorach bibliotek polskich. Opis bibliograficzny podaję za C. Olschki, *op. cit.*, s. 102-103.

³⁰ K. R. Simon, *Istorija inostrannoj bibliografii*, Moskwa 1963, s. 323.

³¹ J. Ch. Brunet, *Manuel...*, 2 éd. augmentée etc., t. 1, Paris 1814, s. 11.

z pomocy wybitnych znawców książek, takich jak: Van Preat, Langlés, Chardin de la Rochette.³² Pierwszorzędnym źródłem dla poszukiwań były czasopisma (m.in., „Journal de la litterature Étrangere”, „Journal des Savants”) oraz bibliografie i katalogi (prace: D. Clémenta, P. le Longa, Guil.-F. De Bure’a i in.).³³

Zakres rzeczy *Manuel...* i jego zasięgi: formalno-wydawniczy, terytorialny, językowy, chronologiczny są nieograniczone. Dzieło uwzględnia bowiem różnego rodzaju wydawnictwa, ze wszystkich dziedzin wiedzy, opublikowane w różnych krajach i językach, od momentu wynalezienia druku do 2. połowy XVIII w.³⁴

Dwa pierwsze tomy zawierają część podstawową, tzw. słownik bibliograficzny. Volumin trzeci — to tablica metodyczna, czyli indeks przedmiotowy w układzie systematycznym. Specyfika indeksu polega na tym, że wykazuje więcej publikacji niż część pierwsza. Autor uwzględnił w nim również prace o znikomej wartości bibliofilskiej.³⁵ Część pierwsza ułożona jest alfabetycznie, według nazw autorów i tytułów dzieł anonimowych. Tablica metodyczna, uporządkowana w oparciu o schemat „księgarzy francuskich”³⁶ składa się z 6 działów głównych o bogato rozbudowanej strukturze wewnętrznej.³⁷ Podstawowe działy klasyfikacji Bruneta:

TEOLOGIA: I. Pismo święte, II. Filologia sakralna, III. Liturgia, IV. Sobory, V. Ojcowie święci, VI. Teolodzy, VII. Poglądy osobliwe, nawiedzone i autorzy fanatyczni, VIII. Religie żydowskie i pogańskie, IX. Religia Chin, Indii i Mahometan, X. Deiści, ateści i niewierzący.

PRAWO: I. Wprowadzenie do nauki i ogólne traktaty o prawie, II. Prawa natury i ludzi, III. Prawo cywilne i karne, IV. Prawo kanoniczne.

NAUKA I SZTUKA: Wprowadzenie, traktaty ogólne, słowniki, encyklopedie itd.

NAUKA: I. Filozofia, II. Logika, III. Metafizyka, IV. Moralność, V. Ekonomia, VI. Polityka, VII. Ekonomia polityczna, VIII. Fizyka, IX. Chemia, X. Historia przyrody:³⁸ 1) Słowniki. Systemy. Podstawowe traktaty, 2) Prace dawnych i współczesnych autorów z różnych dziedzin historii przyrody, 3) Historia ziemi, gór i wulkanów, 4) Historia wód, 5) Bogactwa mineralne, 6) Rolnictwo i ekonomia wsi, 7) Botanika, 8) Zoologia lub naturalna historia zwierząt: [...], Anatomia zwierząt, historia zwierząt różnych krajów, Opis niektórych zwierząt domowych, Historia rozwoju człowieka, Ssaki lub czworonogi, Ptaki, Ryby, Owady, Pajęczaki, Mięczaki, Raki, 9) Historia przyrody różnych krajów, 10) Różne dzieła z historii przyrody i fizyki, 11) Osobliwości przyrody: Potwory, Cuda, Olbrzymy, 12) Gabinety i kolekcje historii przyrody, XI. Medycyna, XII. Nauki i wiedze matematyczne oraz ich pochodne. XIII. Dodatki do nauk.

³² *Ibidem*, s. IV–VI.

³³ *Ibidem*, s. V–VI.

³⁴ Należy w tym miejscu zaznaczyć, że w pierwszych wydaniach autor preferował druki łacińskie i francuskie.

³⁵ J. Ch. Brunet, *Manuel...*, 2 éd., *op. cit.*, t. I, s. IV.

³⁶ *Ibidem*, 5 éd., *op. cit.*, t. VI, s. XIV.

³⁷ Zasadniczy układ dzieła, tj. podział na słownik bibliograficzny i tablicę metodyczną pozostanie niezmienny we wszystkich wydaniach. Autor zmodyfikuje natomiast schemat indeksu, dzięki czemu stanie się on bardziej czytelny i aktualny w stosunku do rozwoju poszczególnych dziedzin wiedzy.

³⁸ Poniżej wymieniam podziały trzeciego i czwartego stopnia do Historii przyrody.

MANUEL DU LIBRAIRE

ET DE L'AMATEUR DE LIVRES

CONTENANT

1° UN NOUVEAU DICTIONNAIRE BIBLIOGRAPHIQUE

Dans lequel sont décrits les Livres rares, précieux, singuliers, et tous les ouvrages les plus utiles au tout savoir, qui ont paru tant dans les langues anciennes que dans les principales langues modernes, depuis l'invention de l'imprimerie jusqu'à nos jours; avec l'histoire des différentes éditions qui en ont été faites; des renseignements nécessaires pour reconnaître les contrefaçons, et collationner les anciens livres. On y a joint une nomenclature des prix ou sujets une partie de ces objets ont été portés dans les ventes publiques faites en France, en Angleterre et ailleurs, depuis près d'un siècle, ainsi que l'appréciation approximative des livres anciens qui se rencontrent fréquemment dans le commerce;

2° UNE TABLE EN FORME DE CATALOGUE RAISONNÉ

qui sont classés, selon l'ordre des matières, tous les ouvrages portés dans le Dictionnaire, et un grand nombre d'autres ouvrages utiles, mais d'un prix ordinaire, qui n'ont pas dû être placés au rang des livres rares ou précieux;

PAR JACQUES-CHARLES BRUNET

Chancelier de la Légion d'honneur.

CONFECTION ÉDITION ORIGINALE ENTièrement REFORMÉE ET AUGMENTÉE D'UN TIERS
PAR L'AUTEUR

TOME PREMIER

PARIS

LIBRAIRIE DE FIRMIN DIDOT FRÈRES, FILS ET C^o

IMPRIMERIE DE L'INSTITUT, RUE JACOB, 56

SZTUKA I RZEMIOSŁO: I. Sztuka naturalna i sztuczna — pamiątki, II. Sztuki piękne, III. Sztuki mechaniczne i rzemiosła, IV. Ćwiczenia gimnastyczne, V. Gry zbiorowe, hazard i kalkulacja.

LITERATURA PIĘKNA: I. Gramatyka, II. Retoryka, III. Mowy, IV. Poezja, V. Poeci, VI. Sztuka dramatyczna, VII. Mitologia, VIII. Romanse, IX. Humoreski.

HISTORIA: Wprowadzenie, I. Geografia, II. Podróże, III. Chronologia, IV. Historia powszechna, dawna i współczesna, V. Historia religii i zabobony, VI. Historia starożytna, VII. Historia Bizancjum lub schyłek Cesarstwa, VIII. Historia współczesna, IX. Historia rycerstwa i szlachty, wraz z heraldyką i genealogią, X. Starożytność, XI. Historia literatury, XIII. Bibliografia.³⁹

Przedstawiony schemat, obok nazwy działu, podaje numer strony tablicy metodycznej.⁴⁰

Najważniejsze cechy klasyfikacji Bruneta: wielostopniowość, wyodrębnienie zagadnień ogólnych (takich jak: wprowadzenie, historia, traktaty o charakterze podstawowym, słowniki) oraz szczegółowych. Te ostatnie w układzie logicznym.

Autor *Manuel...* zastosował dwa rodzaje opisu bibliograficznego: pełny — w części pierwszej i skrócony — w drugiej. Podstawę opisu stanowią: a) hasło autorskie — nazwisko i imię autora (imię podane jest w formie pełnej, skróconej, bądź w postaci inicjału); b) hasło tytułowe — dla dzieł anonimowych, zbiorowych, czasopism. Opis zasadniczy zawiera: pełny tytuł, miejsce wydania, nazwę drukarni, rok wydania, format, numer pod jakim dzieło zostało sklasyfikowane w tablicy metodycznej (w nawiasie kwadratowym), objętość. Opis nie jest jednolity, często podaje także: cenę, ilustracje (mapy, plany, drzeworyty, miedzioryty itd.), rodzaj pisma i krój czcionki, rodzaj papieru. Można przypuszczać, że elementy te zawierają opisy, które Brunet sporządzał z autopsji. Po opisie bibliograficznym występują adnotacje: a) księgoznawcze — odnoszące się do edycji czy tomów danego dzieła; b) treściowe — najczęściej spis treści lub krytyczna ocena publikacji. Przy opracowywaniu pierwszego rodzaju adnotacji autor wykazał się ogromnym zasobem wiedzy z zakresu historii książki i drukarstwa. Często wskazywał cechy odróżniające falsyfikat od oryginału. W tym celu zamieszczał reprodukcje znaków typograficznych dawnych wydawców. Odtwarzał historię omawianych egzemplarzy na podstawie badań opraw, autografów właścicieli, ich exlibrisów i superexlibrisów. Pisząc o tym należy podkreślić, że Brunet po raz pierwszy zwrócił uwagę na walory artystyczne i proveniencyjne opraw pochodzących z XVI–XVIII w. takich mistrzów, jak: Mikołaj Ève, La Gascon i Padeloup.

Opis bibliograficzny i adnotacje (zwłaszcza księgoznawcze) odznaczają się wyjątkową precyzją, są wybitnym osiągnięciem autora i decydują o szczególnej wartości dzieła.

Brunet posługiwał się bogatą siecią odsyłaczy autorskich: a) od imienia do nazwiska, b) od niewłaściwej formy pisowni do poprawnej, c) od oryginalnej do zlatynizowanej, d) od mniej do bardziej znanej.

³⁹ J. Ch. Brunet, *Manuel...*, 2 éd., *op. cit.*, t. IV, s. V–XI.

⁴⁰ W późniejszych wydaniach — numery publikacji przyporządkowanych danej dziedzinie wiedzy.

Na opis skrócony składa się: numer pozycji, imię i nazwisko autora, tytuł, miejsce i rok wydania, format, cena tzw. publikacji użytkowych.

Druga edycja *Manuel...* ukazała się w 1814 r.⁴¹ Liczy 4 tomy, wymienia 15 742 publikacje.⁴² Przedmowa do tego wydania, nieco poszerzona, zawiera omówienie i krytykę dotychczasowych prac bibliograficznych.⁴³ W obu częściach dzieła autor przeprowadził korektę błędów dostrzeżonych przez siebie i innych specjalistów w dziedzinie cennych i rzadkich książek.⁴⁴ A w słowniku uwzględnił wiele ciekawych notatek pochodzących z nadpalonego rękopisu *Manuel bibliographique Mangé de Marolles*, które sygnował nazwiskiem autora lub literą M.⁴⁵

Omawiana edycja posiada wiele dodatków: 1) Indeks alfabetyczny książek wystawionych do sprzedaży,⁴⁶ 2) Wykaz autorów, których dzieła zamieszczone w tablicy metodycznej nie zostały uwzględnione w nowym słowniku bibliograficznym,⁴⁷ 3) Wykaz autorów łacińskich, francuskich i włoskich, których dzieła zostały wydane w małym formacie in- 12, przez Elzewirów,⁴⁸ 4) Seria: Autorzy łacińscy, wraz z interpretacją i objaśnieniami, wydani w Paryżu na użytek Delfina,⁴⁹ 5) Wykaz: Najlepsze wydania in- 8 starożytnych autorów greckich i łacińskich oraz niektórych łacińskich pisarzy współczesnych, z adnotacjami lub bez nich, które stanowią część kolekcji następcy tronu,⁵⁰ 6) Seria: Starożytni autorzy łacińscy odkryci przez Maittaire i wydani w Londynie przez Jac. Tonnona i Jeana Wattsa. [...],⁵¹ 7) Katalog: Pisarze łacińscy wydani w Paryżu u Cousteliera i de Barbou.⁵² 8) Seria: Autorzy łacińscy wydani w Londynie u Brindleya. [...],⁵³ 9) Seria: Autorzy łacińscy wydani w Birmingham przez Jeana Baskervillea,⁵⁴ 10) Seria: Klasyczni autorzy greccy i łacińscy, wydani w formie in- 8, w Deux-Ponts, a następnie w Strasburgu u M. M. Treuttela i Würtza,⁵⁵ 11) Seria: Pisarze włoscy wydani w Paryżu u Praulta, de Druanda, Delalaina i Moliniego. [...],⁵⁶ 12) Seria: Dzieła wydane przez M. M. Fr.-Ambr. Didota Starszego i Pierre'a Didota Syna dla edukacji następcy tronu,⁵⁷ 13) Katalog: Edycje klasyków włoskich wydane przez stowarzyszenie drukarskie w Mediolanie. [...].⁵⁸

Wymienione dodatki, obok tytułów prac, podają tom i stronę słownika bibliograficznego lub numer pozycji tablicy metodycznej.

⁴¹ Idem, *Manuel...*, 2 éd. augmentée etc., t. I-IV, Crapelet, Paris.

⁴² Ilość pozycji w tablicy metodycznej.

⁴³ J. Ch. Brunet, *Manuel...*, 2 éd., op. cit., t. I, s. I-II.

⁴⁴ *Ibidem*, s. VIII.

⁴⁵ *Ibidem*, s. IX.

⁴⁶ *Ibidem*, s. X-XI.

⁴⁷ *Ibidem*, t. IV, s. 1-47.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 48-65.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 65-66.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 67-68.

⁵¹ *Ibidem*, s. 78.

⁵² *Ibidem*, s. 79.

⁵³ *Ibidem*, s. 80.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 80-82.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 82.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 83.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 83-84.

Trzecie wydanie sławnego dzieła zostało opublikowane w 1820 r.⁵⁹ Składa się z 4 tomów, rejestruje 17 743 pozycje wydawnicze.⁶⁰ Tom pierwszy otwiera przedmowa drugiej edycji i wprowadzenie na temat obecnej. Autor informuje tu o licznych korektach, które wprowadził po zapoznaniu się z uwagami księdza Marciera de Sainte-Légera, naniesionymi w *Bibliothèque française La Croix du Maine et Duverdier*.⁶¹ Wspomina również o nowych przypisach do książek pozyskanych w wyniku poprawy handlu i stosunków między Francją i innymi krajami Europy, a przede wszystkim Anglią⁶²

Przez kolejne lata wybitny bibliograf kompletował materiał do następnego wydania *Manuel*... Jednak w 1834 r. opublikował tylko dodatek do poprzedniego, zatytułowany *Nouvelles Recherches bibliographiques*.⁶³ We wstępie tak pisał o zmianie decyzji:

„[...] podczas gdy oddawałem się bez wytchnienia niezbędnym badaniom, w studiach historycznych nad literaturą zaszła ostatnio istotna zmiana zwracająca uwagę bibliofilów na średniowiecze. Podniosła ona rangę dużej grupy wydawnictw, wzbudzając zainteresowanie tzw. książkami gotyckimi. Faktu tego nie mogłem przewidzieć rozpoczynając pracę.”⁶⁴

W tej sytuacji autor ogłosił drukiem suplement i poświęcił się badaniom inkunabułów.⁶⁵

Trzy tomy dodatku zawierają jedynie słownik bibliograficzny. Ostatni wolumin zamyka notatka na temat „godzinek gotyckich”, wydawanych w Paryżu pod koniec XV i na początku XVI w.⁶⁶ i katalog książek opublikowanych przez Silvestra.⁶⁷

Czwarta edycja, znacznie poszerzona, pochodzi z lat 1840–1842.⁶⁸ Pięć tomów, każdy w 2 woluminach, uwzględnia 31 872 publikacje.⁶⁹ Na początku tomu pierwszego znajduje się przedmowa do nowego wydania.⁷⁰ Autor poinformował w niej o wprowadzonych korektach i uzupełnieniach, omówił układ materiału, podał ilość artykułów zamieszczonych w słowniku bibliograficznym i publikacji wymienionych w obu częściach dzieła. Drugi wolumin czwartego tomu otwierają przedmowy: drugiego i trzeciego wydania oraz *Nouvelles Recherches bibliographiques*, wraz z objaśnieniem wprowadzonych zmian. Po nich występują uwagi autora na temat druków cennych i rzadkich z XV w., — wytłoczonych na welinie lub innym, szczególnym gatunku papieru — luksusowych,

⁵⁹ Idem, *Manuel*..., 3 éd. augmentée etc., t. I-IV, Crapelet, Paris.

⁶⁰ Ilość pozycji w tablicy metodycznej.

⁶¹ J. Ch. Brunet, *Manuel*..., 3 éd., *op. cit.*, t. 1, s. I.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ Idem, *Nouvelles Recherches bibliographiques, pour servir de supplement au Manuel*... Tom I-III, Silvestre, Paris 1834, 8°.

⁶⁴ *Ibidem*, t. I, s. V.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ *Ibidem*, t. III, s. 459-491.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 495-504.

⁶⁸ Idem, *Manuel*... 4 éd. originale etc., t. I-V, Silvestre, Paris 1842-1844, 8°.

⁶⁹ Ilość pozycji w tablicy metodycznej.

⁷⁰ J. Ch. Brunet, *Manuel*..., 4 éd., *op. cit.*, t. I (1840), vol. 1, s. I-III.

ozdobionych wizerunkami postaci, opublikowanych w małym nakładzie, wydanych przez Aldusów i Elzevierów, ciekawych i osobliwych, posiadających piękne oprawy intrologatorskie.⁷¹

Artykuł o „godzinkach gotyckich” znajduje się przy końcu czwartego tomu.⁷² Volumin ten zamykają informacje o adresach sławnych księgarzy.⁷³ Tom piąty rozpoczyna omówienie i historia systemów bibliograficznych od XV w. do czasów współczesnych Brunetowi.⁷⁴ Dodatki wydania drugiego, przystosowane do wymogów nowego, zajmują ostatnie strony *Manuel*. . .⁷⁵

Piąte wydanie ukazało się w latach 1860–1865.⁷⁶ Składa się z 6. tomów, uwzględnia taką samą ilość pozycji jak edycja poprzednia. Przedrukowane zostały również wszystkie teksty wprowadzające i dodatki. Nowa jest tylko notatka o najważniejszych czasopismach literackich i naukowych.⁷⁷

Istnieją natomiast wyraźne różnice w wyglądzie stronic. Druk każdej z nich jest ścięsniony na skutek użycia mniejszego kroju czcionki i interlinii. Nadto, w słowniku bibliograficznym, pod tekstem głównym, widnieją te publikacje z tablicy metodycznej, których autor nie omówił w podstawowej części dzieła. Dzięki temu słownik stał się bardziej funkcjonalny. Czytelnik otrzymał bowiem pełny wgląd w zarejestrowaną produkcję wydawniczą, bez konieczności odwoływania się do indeksu.

Szata graficzna *Manuel*. . . odznacza się niespotykaną wśród tego rodzaju prac starannością. Stronice, w układzie dwuszpaltowym, oznakowane zostały żywą paginą i cyframi arabskimi (wstępy w numeracji rzymskiej). Hasła autorskie wytłoczono większą i wytłuszczoną czcionką (wersalikami). Najestetyczniej opublikowano dwa ostatecznie wydania: na ładnym i dobrym papierze prezentują szereg ilustracji przedstawiających drzeworyty i miedzioryty z omawianych druków. Szczególnie pięknie ozdobiono tekst dotyczący „godzinek gotyckich”.

Szata graficzna wzmacnia walory użytkowe dzieła.

O niewątpliwym powodzeniu *Manuel*. . . świadczą nie tylko liczne jego wznowienia, ale również przedruki anastatyczne: w Berlinie (1922), Paryżu (1923 i 1928) i Nowym Jorku (1923).⁷⁸

Oprócz omówionych edycji ukazały się tzw. wydania brukselskie *Manuel*. . .⁷⁹ Prace te, opublikowane bezprawnie,⁸⁰ nie będą przedmiotem mojej analizy.

Znane mi są trzy suplementy do dzieła Bruneta.

⁷¹ *Ibidem*, t. IV (1843), vol. 2, s. I–XXII.

⁷² *Ibidem*, s. 769–804.

⁷³ *Ibidem*, s. 829–835. Spis ten pełni jednocześnie funkcję indeksu.

⁷⁴ *Ibidem*, t. V (1844), vol. 1, s. I–XIV.

⁷⁵ *Ibidem*, vol. 2, s. 701–844.

⁷⁶ Idem, *Manuel*. . ., 5éd., originale etc., t. I–VI, F. Didot, Frères, Fils, Paris 1860–1865, 4° (8°).

⁷⁷ *Ibidem*, t. VI (1865), sp. 1864–78.

⁷⁸ Dwa z nich, tj. berlińskie i paryskie z 1928 — w zbiorach BN.

⁷⁹ Bruksela 1821 i 1838–1839 — obydwie (zdekompletowane) w BN.

⁸⁰ J. Ch. Brunet, *Nouvelles recherches bibliographiques*. . ., *op. cit.*, t. I, s. XI.; Idem, *Manuel*. . ., 4 éd., t. IV, *op. cit.*, s. V.

IV. SS. PÈRES.

1. Introduction à l'étude des SS. Pères, 802—806.
2. Collections, Extraits et Fragments d'ouvrages des SS. Pères, 807—839.
3. Ouvrages des SS. Pères grecs, 840—961.
4. Ouvrages des SS. Pères latins et de quelques autres écrivains ecclésiastiques, 962—1141.
5. Ouvrages des SS. Pères arméniens, 1143—1144.

V. THÉOLOGIENS.

1. Théologie scolastique et dogmatique.

- A. Introduction, Dictionnaires et Recueils, 1183—1184.
- B. Cours et Traités généraux, 1182—1172.
- C. Ouvrages des Théologiens scolastiques et controversistes, 1173—1213.
- D. Traités particuliers de Théologie scolastique : Dieu et les personnes divines, l'Incarnation, la passion et la mort de J.-C., 1218—1237.
- E. Traités touchant la création et les créatures, les anges, les démons, l'homme, l'âme, la prédestination, le libre arbitre, la grâce, les quatre âges de l'homme, 1233—1261.
- F. Traités touchant l'Église, les sacrements, le culte religieux, les indulgences, etc., 1262—1281.

2. Théologie morale.

- A. Traités généraux, 1292—1292.
- B. Traités moraux sur les Sacrements ; Instructions pour les Confesseurs ; Cas de conscience, etc., 1293 à 1331.
- C. Traités moraux sur les vertus et les vices, sur les actions humaines, sur les divertissements qui sont ou permissifs ou défendus aux chrétiens, sur l'usure, etc., 1332—1368.
- D. Mélanges de Théologie morale, 1369—1378.

3. Théologie catéchétique, 1379—1407.

4. Théologie parénétique, ou Sermons comprenant aussi les Homélie, les Prônes, etc., 1408—1510.

5. Théologie ascétique ou mystique.

- A. Collections d'ouvrages ascétiques, 1511.
- B. Mystiques grecs et latins, 1512—1547.
- C. Mystiques français, 1548—1581.
- D. Mystiques italiens, espagnols, allemands, anglais, etc., 1582—1631.
- E. Traités particuliers de Théologie ascétique en différentes langues, 1632—1662.
- F. Ouvrages sur le Quietisme, 1663—1684.
- G. Pratiques et Exercices de piété ; Méditations, Prières et Instructions chrétiennes ; Préparation à la mort, 1685—1736.
- H. Régies et Devoirs religieux de différents états, 1735—1757.

6. Théologie polémique.

- A. Vérité de la religion chrétienne, 1758—1806.
- B. Défense de la religion catholique contre les Gentils, les Juifs, les Schismatiques, les Hérétiques, les Incrédules, etc., 1809—1862.

7. Théologiens chrétiens séparés de l'Église romaine.

- A. Avant Luther, 1663—1865.
- B. Luthériens, 1806—1860.
- C. Sacramentaires, Zuingliens, Calviniens, etc., 1916—1930.
- D. Anglicans, épiscopaux, presbytériens, non conformistes, etc., 1906—2038.
- E. Anabaptistes, Sociniens, Quakers, 2039—2053.
- F. Écrits satiriques des Protestants contre l'Église romaine, ses cérémonies, et particulièrement contre le saint sacrifice de la Messe, 2053—2077.
- G. Écrits contre le Pape et les personnes ecclésiastiques, 2078—2128.
- H. Écrits en faveur de la réunion et de la tolérance, 2129—2136.

VI. OPINIONS SINGULIÈRES.

1. Ochin, Postel, Bruno - Nolano, Beverland, etc., 2137—2195.
2. Illuminés et autres fanatiques, 2196—2211.

VII. RELIGION JUDAÏQUE.

Doctrines, culte, institutions, 2212—2227.

VIII. RELIGION DES PEUPLES ORIENTAUX (*).

1. Recueil de livres sacrés de différents peuples, 2228—2230.
2. Mahométisme, 2231—2239.
3. Magisme, ou religion des anciens Persans ; Brahmanisme ou religion des Indiens, 2239—2257.
4. Bouddhisme et Religions de la Chine, 2258—2263.
5. Sabéisme, etc., 2264—2266.

IX. APPENDICE A LA THÉOLOGIE.

Ouvrages philosophiques sur la Divinité et sur les cultes religieux.

1. Déistes et Incrédules, 2267—2284.
2. Athées, 2285—2318.

(*) L'histoire du Paganisme et celle des religions orientales forment un appendice à l'histoire des religions, sous les nos 2319 et suivants.

Pierwszy z nich, autorstwa Charles'a Le Blanca, wydany w latach 1854–1889 w formie słownika.⁸¹ Zawiera informacje o rytownikach, wraz z omówieniem miedziorytów wystawionych do sprzedaży publicznej we Francji i innych krajach.

W 1870 r. Stowarzyszenie Bibliofilów ogłosiło drukiem dodatek uwzględniający nazwy geograficzne wymienione w czwartym wydaniu *Manuel...*⁸² Pierre Deschamps i Pierre Gustav Brunet opublikowali, w latach 1878–1880, pracę będącą kontynuacją sławnego przewodnika.⁸³ Dwa tomy mają postać słownika bibliograficznego i tablicy metodycznej.

Na temat *Manuel...* wielokrotnie wypowiadali się wybitni znawcy książek, bibliografii i bibliotekoznawstwa. Wymienię tylko współczesnych Brunetowi: Juliesa Janiona, Charles'a Nodiera, Silvestre'a de Sacy'ego, Paula Lacroix i Thomasa Frognalla Dibdina.⁸⁴ Wszyscy uczeni wysoko ocenili omówioną pracę i wyrazili swój szacunek dla osoby autora. Chwalili dobór i układ materiału, opis bibliograficzny, adnotacje oraz dodatki. Dostrzegali nieliczne błędy w pisowni nazwisk, zbyt dużą drobiazgowość w wyborze dzieła współczesnych, preferowanie (w pierwszych edycjach) francuskiej produkcji wydawniczej.

Praca Jacques'a Charles'a Bruneta była nie tylko pierwszorzędnym źródłem informacji o cennych i rzadkich książkach. Pełniła również funkcję przewodnika metodycznego dla twórców bibliografii bibliofilskich. W związku z tym wpłynęła w znacznym stopniu na zastosowaną przez nich metodę bibliograficzną. Fakt ten jest szczególnie widoczny w *Allgemeines bibliographisches Lexikon* Friedrich Adolfa Eberta⁸⁵ i *Trésor des livres rares* Georga Theodora Graessego,⁸⁶ które są ostatnimi spisami o nieograniczonym zakresie i zasięgach.

Materiał bibliograficzny wymienionych dzieł został uporządkowany alfabetycznie, tak jak słownik Bruneta. Ebert planował opublikowanie części systematycznej, ale przedwczesna śmierć udaremniła ten zamiar.⁸⁷

Opisy dokumentów w późniejszych wykazach zawierają te same cechy identyfikacji formalnej, jakie uwzględniał autor *Manuel...*

Następcy wybitnego Francuza stosowali również, z mniejszym lub większym powodzeniem, adnotacje księgoznawcze i treściowe. Podobnie było z siecią odsyłaczy autorskich oraz dodatkami, które prezentowały najczęściej kolekcje dzieł wydanych przez znanych drukarzy albo dla ważnych osobistości.

Jednak żadna bibliografia bibliofilska nie dorównała pracy Bruneta.

Najistotniejsze zalety *Manuel...*: profesjonalny i kompletny dobór materiału — szczególnie w dwu ostatnich wydaniach, zastosowany układ, opis różnego rodzaju wydawnictw, adnotacje — zwłaszcza księgoznawcze, bogata sieć odsyłaczy autorskich, liczne i rozmaite dodatki, indeksy oraz staranna szata graficzna.

⁸¹ Ch. le Blanc, *Manuel de l'amateur d'estampes...*, t. I–IV, Paris 1854–1889.

⁸² P. Deschamps, *Dictionnaire de géographie ancienne et moderne...*, Paris 1870.

⁸³ J. Ch. Brunet, *Manuel... Supplément...*, I–III, Paris 1878–1880.

⁸⁴ Recenzje wymienionych autorów zawiera cytowana praca C. Olschki'ego.

⁸⁵ F. A. Ebert, *Allgemeines bibliographisches Lexikon*, Bd. I–II, Leipzig 1821–1830.

⁸⁶ G. Th. Graesse, *Trésor de livres rares...*, t. I–III, Dresden 1859–1862.

⁸⁷ K. R. Simon, *op. cit.*, s. 329.

Na zakończenie artykułu pragnę zwrócić uwagę czytelników na klasyczny i ponadczasowy wymiar *Manuel*. . . Dzieło to odegrało wyjątkową rolę w rozwoju metody bibliograficznej. Było i jest doskonałym źródłem informacji o pięknych i rzadkich drukach — od wynalazku Gutenberga do drugiej połowy XIX w., i pomimo upływu lat nie straciło na aktualności. Nadal służy pomocą bibliofilom, historykom, bibliotekarzom i innym ludziom zawodowo związanym z książką.